

marife

dini arařtırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 21 • sayı / issue: 2 • kış / winter 2021

Gazâlî'nin Siyaset ve Yönetim Yaklaşımı

Al-Ghazali's Approach to Politics and Governance

Ejder Okumuş

*Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı
Professor, Social Sciences University of Ankara, Faculty of Islamic Sciences, Department of Sociology of
Religion*

Ankara / Turkey

ejder.okumus@gmail.com | <http://orcid.org/0000-0003-1337-3255>

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliř Tarihi: 31.07.2021

Accepted / Kabul Tarihi: 11.09.2021

Published / Yayın Tarihi: 30.12.2021

DOI: [10.33420/marife.976810](https://doi.org/10.33420/marife.976810)

Cite as / Atıf: Okumuş, Ejder. "Gazâlî'nin Siyaset ve Yönetim Yaklaşımı". *Marife* 21/2 (2021); 705-726. <https://doi.org/10.33420/marife.976810>

Plagiarism / İntihal: *This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.*

Copyright / Telif Hakkı: "This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) International License." / "Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari-Türetilemez 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) Uluslar arası Lisansı altında lisanslanmıştır."

e-ISSN: 2630-5550

www.marife.org

Gazâlî'nin Siyaset ve Yönetim Yaklaşımı

Özet

Gazâlî, şüpheciği, felsefi görüşü, kelamcılığı, fıkhi yaklaşımı, tasavvuf düşüncesi ve siyaset birikimiyle dikkatleri çeken bir İslam bilginidir. Fıkah, dil, mantık, ahlâk, kelam, tasavvuf, felsefe, hadis, siyaset, eğitim gibi alanlarda otorite olan ve birçok eser kaleme almış olan Gazâlî, bazı açılardan siyasal, fikrî ve toplumsal açıdan bir buhran dönemi insanıdır. Gazâlî siyaset ve yönetim çerçevesinde siyasetin temel boyutları, yöneticilerde olması gereken özellikler, adaletin siyasal ve yönetsel boyutları, siyaset ve yönetimde akıl ve ilmin önemi, devlet başkanına itaat gibi temel konuları ele alır. Nitekim bu çalışma da Gazâlî'nin bu konulara yaklaşımını kendisine konu edinir. Çalışmanın amacı, Gazâlî'nin siyaset ve yönetim düşüncesinin anlaşılmasına katkıda bulunmaktır. Çalışma metodolojik olarak anlamacı yönetime dayanmakta ve dökümantasyon tekniği ile Gazâlî'nin özelliklerle et-Tibrü'l-mesbûk fî nasihatü'l-mülûk adlı eseri ve siyasete dair diğer eserleri başta olmak üzere konu hakkındaki ilgili kaynaklara istinat etmektedir. Makalede yazar, kaynaklardan elde edilen verileri analiz ederek yorumlamaya çalışmaktadır. Gazâlî, siyaset ve yönetim alanındaki düşünceleriyle 12. yüzyıldan bugünün dünyasına hitap edebilmektedir.

Hüccetülislam Gazâlî, fikrî dinamizmle tezahür eden bir çağda yaşamıştır. Bu dinamizm çağında Yunan felsefesine dair birçok kitap tercüme edilmiş, ichtihad yaygınlık kazanmış ve çeşitli İslam mezhepleri doğmuştur. Gazâlî de tabiatıyla bu canlılıktan nasibine düşeni almıştır. Şüphesiz bu dinamizm içinde Gazâlî'nin zamanı, İslam toplumunda önemli başarılar olsa da bazı ciddi problemlerin ortaya çıktığı bir devirdir. Gazâlî için bu dönem çöküşün işaretlerini verdiği bir dönemdir. Böyle bir zaman diliminde siyaset boyutunda bir karışıklık, gerilim ve dağılımlık durumunun etkisini gösterdiği; küçük küçük İslam devletlerinin (mülûku't-tavâif), dilde veya resmîyette halifeye bağlı olmalarına rağmen üzerlerinde bu bağlılığa dair işaretlerin görülmediği söylenebilir. Bu yönetimler arasında çatışmalar da söz konusudur. Bu, Müslümanların çok hayati bir dâhili meselesiydi; fakat bundan daha hayati bir diğer dâhili mesele, toplumda zihni, itikadi, toplumsal, siyasi vd. alanlarda fitnelere yol açan Bâtînî hareketin mevcudiyetiydi. Müslümanların boğuştuğu en can alıcı sorunlardan biri de Haçlılar idi; uluslararası bir mesele olarak addedilebilecek olan bu mesele Müslümanlar için büyük bir tehlike arz ediyordu. Haçlılar, Müslümanlara durmadan saldırıyorlardı. Antakya (1098) ve Kudüs (1099) Haçlılar tarafından işgale maruz kalmıştı. Bu durum Müslümanlar arasında siyasi, toplumsal, iktisadi ve dinî anlamda ağır şartlar doğurmuştu. Bütün bu durumlar, çeşitli düzeylerde Gazâlî'nin de gördüğü, hissettiği ve yaşadığı durumlardı. Ayrıca dâhili ve harici boyutlarıyla mühim bir sorun daha vardı; o da yabancı kültür, medeniyet, itikad, fikir ve felsefe öğelerinin Müslümanlar arasında dolaşıma girmesiydi. Elbette bu öge veya unsurların bazılarının İslam ve Müslümanlar için çok büyük tehlikeli durumlar zuhur ettirdiğine dair endişeler ortaya çıktı. Bunların yanında Gazâlî'nin kendisi de dâhil bazı düşünür, âlim ve araştırmacılara göre Müslümanların, özellikle de ulemanın vazife ve mesuliyetlerini olması gerektiği şekilde ifa etmemeleri, İslam toplumunun negatif durumunu aktetmiyordu. Gazâlî siyaset noktasında genelde din ile siyaset, özelde ise din ile devlet ilişkileri, adaletin siyasal ve yönetsel boyutları, devlet başkanının hususiyetleri, devletin ve devlet başkanının görev ve fonksiyonları, siyaset ve yönetimde akıl ve ilmin önemi, devlet başkanına itaat gibi temel konuları ele alır.

Gazâlî genel olarak din-siyaset ilişkileri, özelde din-devlet ilişkileri, adaletin siyasal ve idari boyutları, devlet başkanının özellikleri, devlet ve devlet başkanının görev ve işlevleri, siyaset ve yönetimde akıl ve bilimin önemi ve devlet başkanına itaat gibi temel konuları ele almaktadır. İmam Gazâlî, siyaset ilmini kendi ilimler tasnifi içinde ele almakta ve siyasete hem bir ilim hem de sosyal bir olgu olarak büyük önem vermektedir. Siyaseti fıkah ile işbirliği içinde toplumsal düzenin kurulması ve devamı için gerekli bir kurum olarak görmesi Gazâlî'nin özgün siyaset görüşünün bir göstergesidir. Siyaset sosyolojisi açısından dikkat çekici yaklaşımlar ortaya koyan Gazâlî'ye göre siyaset kurumu ve ona bağlı devlet, toplum düzeni için vazgeçilmezdir. Devlet ve devlet başkanı olmadan insanların kanun ve tüzükler çerçevesinde birbirleriyle anlaşmaları ve düzen içinde yaşamaları mümkün değildir. Devlet başkanı toplumda düzeni sağlamakla görevini yerine getirirken, fıkah ilminden ve hukukçuların (fukaha) kanun yapma çabalarından yardım alır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Gazâlî, Siyaset, Devlet, Din.

al-Ghazali's Approach to Politics and Governance

Summary

*Al-Ghazali (1058-1111) is an Islamic scholar who draws attention with his skepticism, philosophical view, theological approach, fiqh approach, sufi thought and political background. Al-Ghazali, who is the authority many works in fields such as fiqh, language, logic, ethics, theology, mysticism, philosophy, hadith, politics, and education and who has written many works, is politically, intellectually and socially a man of the time of crisis in some ways. Al-Ghazali deals with main issues such as the basic dimensions of politics, the features that should be in rulers, the political and administrative or dimensions of justice, the importance of reason and science in politics and governance, and obedience to the president within the framework of politics and administration. As a matter of fact, this study also focuses on al-Ghazali's approach to these issues. The aim of the study is to contribute to the understanding of al-Ghazali's thought of politics and governance. The study is methodologically based on the method of understanding and the relevant sources on the subject, especially al-Ghazali's approach on politics with the documentation technique, with his own works, especially his *et-Tibr al-masbûk fî nasihat al-mulûk* and related sources on the subject. In the article, the author tries to analyze and interpret the data obtained from the sources. Al-Ghazali can address today's world from the 12th century with his thoughts in the field of politics, administration, and governance.*

*Hujjat al-Islam al-Ghazali lived in an age manifested by intellectual dynamism. In this age of dynamism, many books on Greek philosophy were translated, ijthad became widespread, and various Islamic madhabs were born. Al-Ghazali naturally got his share of this vitality. Undoubtedly, in this dynamism, al-Ghazali's time was a period in which some serious problems emerged even though there were important achievements in Islamic society. For al-Ghazali, this period is a period when collapse gave its signs. In such a period of time, it can be said that a state of disorder, tension and disorganization on the political dimension showed its effect, and that small Islamic states (*mulûk at-tawaif*) did not feel the influence of the caliph, although they were dependent on the caliph in language or formally. There are also conflicts between these governments. This was a vital internal issue of Muslims; but there is another internal issue that is more vital than that: it was the presence of the Batini movement that led to disorders in the mental, religious, social, political areas, etc. in society. One of the most crucial problems Muslims grappled with was the Crusaders; This issue, which could be regarded as an international issue, posed a great danger to Muslims. The Crusaders were constantly attacking the Muslims. Antakya (1098) and Jerusalem (1099) were occupied by the Crusaders. This situation created difficult political, social, economic and religious conditions among Muslims. All these situations were situations that al-Ghazali saw, felt, and experienced at various levels. There was also another important problem with its internal and external dimensions; it was the circulation of foreign culture, civilization, creed, idea and philosophy among Muslims. Of course, concerns have arisen that some of these elements were creating very dangerous situations for Islam and Muslims. In addition, according to some thinkers, scholars and researchers, including al-Ghazali himself, the fact that Muslims, especially the ulama, did not fulfill their duties and responsibilities as they should, reflected the negative situation of the Islamic society.*

Al-Ghazali deals with basic issues such as religion-politics relations in general, religion-state relations in particular, the political and administrative dimensions of justice, the characteristics of the head of state, the duties and functions of the state and the head of state, the importance of reason and science in politics and governance, and obedience to the head of state. Imam al-Ghazali considers the science of politics in his own classification of sciences and attaches great importance to politics both as a science and as a social phenomenon. The fact that he sees politics as a necessary institution for the establishment and continuation of social order in cooperation with fiqh is an indicator of al-Ghazali's unique view of politics.

*According to Ghazali, who put forward remarkable approaches in terms of political sociology, institution of politics and state depending on it are indispensable for society and social order. It is not possible for people to agree with each other in accordance with laws and rules and live together in order without the state and the head of state, a governor, a leader. While the head of state does his duty to maintain order in the society, he gets help from the science of fiqh and the law-making efforts of the jurists (*fukaha*).*

Keywords: *Sociology of Religion, al-Ghazali, Politics, State, Religion.*

Giriş

Hicrî beşinci asır insanı Gazâlî (öl. 505/1111), İslam ilim ve düşünce tarihinde verdiği eserleriyle ortaya koyduğu görüşleri kendi zamanından bugüne kadar büyük etkiler bırakmış nadir âlimlerdendir. Fıkıh, dil, mantık, ahlâk, kelam, tasavvuf, felsefe, hadis, siyaset, eğitim gibi alanlarda otorite olan Gazâlî, siyaset alanında da dikkate değer görüşler serdetmiştir.

Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî et-Tûsî, İran'da Meşhed'e 25 kilometre uzaklıktaki antik Tus şehrinde dünyaya geldi. Hüccetülislâm, Zeynüddin gibi lakapları da olan Gazâlî, Ebû Hâmid el-Gazâlî adıyla tanınmıştır. Tus, Cürcan ve Nişabur'da farklı hocalardan dersler aldı. Nizamiye Mederesesi'nde öğrenci oldu, Cüveynî gibi İslam âlimlerinin öğrencisi oldu. Öğrenci olup yetiştiği Nizâmiye Medresesi'nde müderrislik yaptı. Ayrıca birçok eserini bu medresede yazdı. 1111 yılında vefat etti. Mezarı Tus'ta bulunmaktadır.

Şüpheliği, felsefî görüşü, kelamî yaklaşımı ve tasavvuf düşüncesiyle dikkatleri çeken Gazâlî, birçok eser kaleme almıştır. Bu eserler içinde *İhyâ'ü ulûmi'd-dîn*, *el-Munkız mine'd-dalâl*, *Makâsıdu'l-felâsife*, *Tehâfütü'l-felâsife*, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, *et-Tibrü'l-mesbûk fi nasîhati'l-mülûk*, *Bidâyetü'l-hidâye*, *er-risâletü'l-ledünniyye*, *el-Maksadü'l-esnâ fi şerhi esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, *el-Erba'în fi usûli'd-dîn*, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, *el-Madnûn bih 'alâ ehlih*, *el-Madnûn bih 'alâ gayri ehlih (el-Madnûnü'l-kebîr)*, *Faysalü't-efrika*, *el-Kânûnü'l-küllî fi't-te'vîl*, *el-Vecîz*, *Kimyâ-yı sa'âdet*, *Gâyetü'l-ğavr*, *el-İmlâ' 'alâ işkâlâti'l-ihyâ'*, *Eyyühe'l-veled*, *İlcâmü'l-'avâm 'an 'ilmi'l-Kelâm*, *Minhâcü'l-'âbidîn*, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*, *Mizânü'l-'amel*, *ed-Dürretü'l-fâhire*, *Mişkâtü'l-envâr*, *el-Kıstâsü'l-müstakîm*, *Mi'yârü'l-'İlm*, *Mihakkü'n-nazar*, *el-Ma'ârifü'l-'akliyye*, *el-Müstazhirî*, *Bidâyetü'l-hidâye*, *Fedâilu'l-enâm*, *Fâtihatü'l-'ulûm* gibi önemli eserler¹ zikredilebilir.

Hüccetülislam Gazâlî, fikrî dinamizmle tezahür eden bir çağda yaşamıştır. Bu dinamizm çağında Yunan felsefesine dair birçok kitap tercüme edilmiş ve çeşitli İslam mezhepleri doğmuştur.² Şüphesiz bu dinamizm içinde Gazâlî'nin zamanı, İslam toplumunda önemli başarılar olsa da bazı ciddi problemlerin de olduğu bir devirdir. Gazâlî için bu dönem çöküşün işaretlerini verdiği bir dönemdir. Böyle bir zaman diliminde siyaset boyutunda bir karışıklık, gerilim ve dağılımlık durumunun etkisini gösterdiği, yönetimde boşluk olduğu söylenebilir. Diğer önemli bir problem, toplumda zihni, itikadî, toplumsal, siyasi vd. alanlarda karışıklıklara yol açan Bâtınî hareketin mevcudiyetiydi. En can alıcı sorunlardan biri de uluslararası bir mesele olarak Haçlılar idi. Bütün bu durumlar, çeşitli düzeylerde Gazâlî'nin de gördüğü, hissettiği ve yaşadığı durumlardı. Ayrıca dâhili ve hârici boyutlarıyla mühim bir sorun daha vardı; o da yabancı kültür, medeniyet, itikat, fikir ve felsefe öğelerinin Müslümanlar arasında dolaşıma girmesiydi. Elbette bu öge veya unsurların bazılarının İslam ve Müslümanlar için çok büyük tehlikeli durumlar zuhur ettirdi-

¹ Mustafa Çağrı, "Gazzâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1996); Fahrettin Korkmaz, *Gazâlî'de Devlet* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1995).

² Huriye Tevfik Mücahid, *Fârâbi'den Abduh'a Siyasî Düşünce*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: İz Yayınları, 1995).

ğine dair endişeler ortaya çıktı. Bunların yanında Gazâlî'nin kendisi de dâhil bazı düşünür, âlim ve araştırmacılara göre Müslümanların, özellikle de ulemanın vazife ve mesuliyetlerini olması gerektiği şekilde ifa etmemeleri, İslam toplumunun negatif durumunu aksettiriyordu.³

Son tahlilde Gazâlî'nin yaşadığı çağa, genel olarak Müslümanların zihnî, fikrî, siyasi, ahlaki, kelami, dinî, felsefi ve itikadî problemlerle giriftar oldukları sıra dışı zamanlar denilebilir. Özel olarak ise Gazâlî'nin hayatını sürdürdüğü Horasan'da toplumsal ahval, Gazâlî'nin bizzat kendisinin gözüyle iyi olmaktan uzaktır; Müslümanlar çöküşe sürüklenmektedirler. Bu bağlamda Gazâlî'ye göre, Kur'an'a göre toplumun temel dinamiklerinden biri olup toplum için hayat memmat meselesi olan emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker ilkesi hayata geçirilmezse, toplumda her şey alt üst olur, çöküş süreci başlar. Gazâlî, kendi zamanında söz konusu ilkenin gereklerinin yerine getirilmediğini ve dolayısıyla çöküşle karşı karşıya kalındığını söyleyerek innâ lillâhi ve innâ ileyhi râciûn "*Şüphesiz biz Allah içiniz ve kuşkusuz O'na dönücüyüz*"⁴ ayetini zikretmek suretiyle bu durumun vahametini anlatmaya çalışır. Zira İmam Gazâlî'nin gözünde mezkûr ilke ile bu ilkeyle ilgili ilim behava olmuş, Müslümanlar bu ilkeyi ifa etme pratiğinin dışına çıkmışlardır. Özellikle ulema ve entelektüellerde halka dalkavukluk kalpleri kuşatmış, Yaraticının mülhaza ve murakabesi gönüllerden gitmiş; insanlar nefsin heva, arzu ve şehvetlerine akıldan yoksun bir şekilde kapılmışlardır. Dünyada Allah'ın rızası uğruna hiçbir kınayıcının kınamasından korkmayan hakiki bir mümin oldukça az bulunur hale gelmiştir.⁵

Tehâfütü'l-felâsife adlı eseri kaleme alıp İslam filozoflarını eleştirmesiyle de bilinen İmam Gazâlî, daha 25-30 yaşlarında büyük devlet adamı, siyasetçi Selçuklu veziri Nizâmülmülk (öl. 485/1092) ile tanışır ve onunla yakın ilişkiler kurar. Ayrıca Selçuklu sultanları ve diğer bazı devlet adamları ile bazı ilişkilerde bulunur. Böylece Gazâlî siyaseti ve siyasetçiyi yakından gözlemleme imkânı elde eder.

Gazâlî siyaset noktasında genelde din ile siyaset, özelde ise din ile devlet ilişkileri, adaletin siyasal ve yönetsel boyutları, devlet başkanının hususiyetleri, devletin ve devlet başkanının görev ve fonksiyonları, siyaset ve yönetimde akıl ve ilmin önemi, devlet başkanına itaat gibi temel konuları ele alır. Nitekim bu çalışma da Gazâlî'nin söz konusu mevzulara yaklaşımını kendisine konu edinir. Çalışmanın amacı, Gazâlî'nin siyaset ve yönetim düşüncesinin anlaşılmasına katkıda bulunmaktır. Bu amaç kapsamında makalenin yazarı, siyaset bilimine ve ilahiyat bilimlerine katkı yapmayı da hedeflemektedir. Çalışma metodolojik olarak anlamacı yöneme dayanmakta ve dökümantasyon tekniği ile Gazâlî'nin siyasete yaklaşımını ele alırken *et-Tibru'l-mesbûk fî nasihati'l-mülûk*⁶ adlı çalışması başta olmak üzere kendi eserleri ile konu hakkındaki ilgili kaynaklara istinat etmektedir. Makalede yazar,

³ Sabri Orman, *Gazâlî* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986); Sabri Orman, *Gazâlî'nin İktisat Felsefesi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2002); Ejder Okumuş, "Bir Yeniden Diriliş Projesi Olarak İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn", *Diyanet İlmî Dergi* 46/4 (2011), 63-94.

⁴ el-Bakara 2/156.

⁵ Ebû Hâmid Gazâlî, *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005); Okumuş, "Bir Yeniden Diriliş Projesi Olarak İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn".

⁶ Ebû Hâmid Gazâlî, *et-Tibru'l-Mesbûk fî Nasihati'l-Mülûk* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988).

kaynaklardan elde edilen verileri analiz ederek yorumlamaya çalışmaktadır. Şüphesiz Gazâlî'nin siyaset görüşü hakkında daha önce yapılmış bazı bilimsel çalışmalar vardır. Bu çalışmaların daha çok kelam ve felsefe alanında yapılmış çalışmalar olduğu gözlenmektedir. Bu bağlamda Laoust'un *La politique de Gazâlî* (Gazzâlî'nin Siyaset Anlayışı) başlıklı kitabı önemlidir.⁷ Laoust, kitabında Gazâlî'nin siyaset felsefesini birçok yönüyle ve farklı siyaset anlayışlarıyla da karşılaştırmalar yaparak geniş bir şekilde ortaya koyma çabası içindedir. Rosenthal'ın *Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi* adlı eserindeki Gazâlî bölümü zikre değerlidir.⁸ Yazar bu çalışmasında Gazâlî'nin siyaset yaklaşımına fikri ve felsefi temelde bakar. Mücahid'in *Fârâbî'den Abduh'a Siyasi Düşünce* başlıklı kitabının "Gazâlî" bölümü⁹ de siyaset bilimi ve tarihi çerçevesinde Gazâlî'nin siyaset düşüncesine yer ayırır. Çubukçu'nun "Gazzalî ve Siyaset" yazısı da Gazâlî'nin siyaset anlayışına kısmen ve kısaca yer veren bir çalışmadır.¹⁰ Yine siyaset bilimi alanında yapılmış "*Berresi-yi tatbîki-yi endîşeverzî-yi siyasî-yi ğazâlî ve Makyavelî*" başlıklı Farsça bir çalışmada Gazâlî'nin siyaset yaklaşımı Makyavel'in siyaset yaklaşımıyla karşılaştırmalı olarak ele alınır.¹¹

Türkiye'de üniversitelerde yapılan tezlere bakıldığında, birkaç yüksek lisans tezi ve doktora tezinde Gazâlî'nin siyaset ve yönetim anlayışı ele alınmaktadır. Bu tezlerden mesela bir doktora tezi "Gazâlî'de Devlet Felsefesi" başlığıyla 1991 yılında yapılmış¹² ve 1995'te *Gazâlî'de Devlet* başlığıyla yayımlanmıştır.¹³ Bu çalışma, din felsefesi alanında yapılmış bir çalışmadır. Yine yüksek lisans tezlerinden biri siyaset bilimi ve kamu yönetimi,¹⁴ biri kelam,¹⁵ dördü felsefe,¹⁶ biri din sosyolojisi¹⁷ kapsamında yer almaktadır. Bu tez ve yayınların her biri bilime katkıları bakımından değerlidir. Bu makalenin söz konusu çalışmalardan farkı, Gazâlî'nin siyaset ve yönetim düşüncesine bir bütün halinde odaklanması ve söz konusu düşüncesine sosyolojik boyutta yaklaşımlar getirmesidir.

1. Siyasette Temel Noktalar

Siyaset ve yönetim düşüncesini bir bütün halinde *et-Tibrü'l-mesbûk fi*

⁷ Henri Laoust, *La politique de Gazâlî* (Paris: Librairie Orientaliste Geuthner, 1970). Eserin Türkçesi için bk. Henri Laoust, *Gazzâlî'nin Siyaset Anlayışı*, çev. Rıza Katı (İstanbul: Pınar Yayınları, 2016).

⁸ Erwin I.J. Rosenthal, *Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi*, çev. Ali Çaksu (İstanbul: İz Yayınları, 1996).

⁹ Mücahid, *Fârâbî'den Abduh'a Siyasi Düşünce*, 141-165.

¹⁰ İbrahim Ağah Çubukçu, "Gazzâlî ve Siyaset", *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1962), 121-130.

¹¹ Sohrab Ali Efrûğ - Saîd İslâmî, "Berresi-yi Tatbîki-yi Endîşeverzî-yi Siyasî-yi Ğazâlî ve Makyavelî", *Faslname-i İlmî - Pejûheşî-yi Siyâset-i Moteâliye* 8/31 (1399), 140-156.

¹² Fahrettin Korkmaz, *Gazâlî'de Devlet Felsefesi* (Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1991).

¹³ Korkmaz, *Gazâlî'de Devlet*.

¹⁴ Esma Arslan, *Gazâlî'nin Devlet ve Yönetim Anlayışının Günümüz Yönetim Süreçlerine Yansımaları* (Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

¹⁵ Kenan Şeker, *Gazâlî'de Siyaset Düşüncesi* (Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008).

¹⁶ İslam Özkan, *Gazzalî'de Siyaset Felsefesi* (Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010); Huriye Hümeysra Idrız, *İslam Düşüncesinde Nasihatü'l-Mülûk Geleneği ve Gazâlî'nin Nasihatü'l-Mülûk'u* (Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020); Muhammet İkbâl Şenol, *İslam Siyaset Felsefesinde Riyaset-İmamet Düşüncesi (Fârâbî-Gazâlî)* (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Ferhat Ağırman, *Gazzalî'nin Teorik ve Pratik Siyaset Anlayışı* (Pamukkale, Yüksek Lisans Tezi, 1999).

¹⁷ Nurullah Karakaş, *Gazâlî'de Din ve Devlet İlişkisi* (Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007).

*nasîhati'l-mülûk*¹⁸ adlı eserinde dile getiren Gazâlî, başta devlet başkanları olmak üzere siyaset yapan insanlara nasihatlerde bulunur. Esasen *İhyâu ulûmi'd-dîn*¹⁹ kitabını da doğrudan olmasa bile amacı, başlığı ve bazı konularına bakarak siyaseti içeren bir eser olarak düşünmek mümkündür. Ayrıca *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*,²⁰ *Fedâihu'l-Bâtiniyye*,²¹ *Mîzânü'l-'amel*,²² *Fezâilu'l-enâm*,²³ *Fâtihatu'l-'ulûm*²⁴ ve *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*²⁵ adlı çalışmaları da siyasete dair mühim bazı hususları ihtiva etmektedir.

Toplum hayatı tabiatı gereği siyaset ve yönetimle birlikte varlığını sürdürür. Siyaset (siyasi sistem, siyasi organizasyon ve yapılanma, siyasi ilişkiler, siyasi düzen ve yönetim) doğası gereği toplum denilen gerçekliğin bir parçasıdır.²⁶ İnsanlık tarihinde siyasetin ve siyasi ilişkilerin olmadığı bir toplum düzeninden bahsetmek mümkün değildir. Siyasetin söz konusu olduğu bir yerde de hiç şüphesiz yönetim tabiatıyla kendine yer bulur. Gazâlî de siyaset ve yönetim olgularını toplum ve toplumsal sistemle birlikte ele alır.

Öncelikle belirtmek gerekirse, Gazâlî'ye göre ilimler maksatlarına göre altı kısımdır: Matematik, mantık, ilahiyat, tabiat, siyaset ve ahlak ilimleri. Bunlardan matematik ilimleri ne olumlu ne de olumsuz yönden din ile ilgili olmayan işlere taalluk eder. Mantık ilmi de öyledir.²⁷ Gazâlî'ye göre ilimler din ile ilgili (uhrevi) ilimler ve din ile ilgili olmayan (dünyevi) ilimler olmak üzere iki ana tipe taksim edilebilir. Bir başka tipolojiyle ilimler şerî ilimler ve gayri şerî ilimler şeklinde iki tipe taksim edilir. Aynı şekilde ilimler farz-ı ayn ve farz-ı kifaye diye ikiye ayrılırlar. Gazâlî'nin ilimler yaklaşımında fıkıh ilmi de dünyevi bir ilimdir.²⁸

Gazâlî, siyaset ilmini ilimler tasnifinde önemli bir konuma yerleştirir. İnsanların hayatlarının kanunlar ve devletle düzene girmesinde siyasetin büyük bir rolü vardır. Gazâlî'ye göre tıp, matematik, çiftçilik gibi siyaset de farz-ı kifaye olan ilimler arasındadır.

Siyaseti bu dünya işlerinin düzenlenmesinde önemli bir kurum ve ilim olarak gören Gazâlî, ilim öğretmenin en faziletli bir nimet olduğunu delillendirirken halkın istediğinin din ve dünyadan ibaret olduğunu, dinin ise ancak bu dünyada tatbik edildiğinde ayakta kalacağını; zira bu dünyanın ahiretin tarlası ve Allah'a giden yolun bir vasıtası olduğunu ifade eder. Bu bağlamda bu dünyanın insanların yapıp etmeleriyle düzene kavuşacağını, siyasetin de insanların bu yapıp etmeleri, sanat ve meslekleri arasında önemli bir yerinin olduğunu; zira siyasetin toplumsal

¹⁸ Gazâlî, *et-Tibru'l-Mesbûk fi Nasîhati'l-Mülûk* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988).

¹⁹ Gazâlî, *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005).

²⁰ Ebû Hâmid Gazâlî, *el-İktisâd fi'l-'İtikâd* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983).

²¹ Ebû Hâmid Gazâlî, *Fedâihu'l-Bâtiniyye* (Sayda-Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2001).

²² Ebû Hâmid Gazâlî, *Mîzânü'l-'Amel*, ed. Süleyman Dünya (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1964).

²³ Ebû Hâmid Gazâlî, *Fedâilu'l-'En'âm* (Tunus: Dâru't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1972).

²⁴ Ebû Hâmid Gazâlî, *Fâtihatu'l-'Ulûm* (Mısır: el-Matbaatu'l-Huseyniyetu'l-Mısriyye, 1322).

²⁵ Ebû Hâmid Gazâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-Usûl*. Beyrut, 1324 (Beyrut, 1324).

²⁶ Aristoteles, *Politika*, çev. Mete Tunçay (İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 1990), 7; Christian Ruby, *Siyaset Felsefesine Giriş*, çev. A. Ufuk Kılıç (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 7; Nurullah Genç, *Yönetim ve Organizasyon* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2007), 35.

²⁷ Ebû Hâmid Gazâlî, *el-Munkız mine'd-Dalâl* (Beyrut: Dâru'l-İnsan, 1967), 79-91.

²⁸ Gazâlî, *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn*, 24-25; Gazâlî, *Mîzânü'l-'Amel*, 339-340.

hayatta birleştirmek, bütünleştirmek, yardımlaşmak ve geçim vasıtalarını kontrol altına almak gibi önemli boyutlarının olduğunu zikreder.²⁹

Siyaset düşüncesinde realizm ile idealizm arasında bir uzlaşma sağlayıcı olarak nitelenebilecek olan Gazâlî,³⁰ siyasete insanlar ve toplumsal düzen için büyük bir değer atfeder. Gazâlî'ye göre sanatların en üstünü, esas olanlardır. Esasların en üstünü ise insanları birleştiren, barış içinde bir arada tutan, ekonomik, toplumsal, dini ve dünyevi durumlarını düzenleyip düzelten siyasettir. Bu hikmetten dolayı düzeni sağlamakla görevli siyaset ehlinde hiçbir meslekte aranmayan nitelikler aranır. Çünkü siyaset sanatını icra edenler, diğer bütün sanat erbabını yöneten kişilerdir.³¹

Gazâlî, siyasetle ilgili görüşünü dile getirirken Aristoteles ve Fârâbî'nin siyaset yaklaşımında öne çıkan hususlarla ortak noktalar taşıyan boyutları devreye sokar. Siyasetin insan ve toplumsal düzen için çok önemli olduğunu söylerken Aristoteles'in insanın siyasal ve toplumsal bir varlık oluşuyla ilgili bakışına³² yaklaşır. Aynı şekilde genelde siyaset özelde de lider ve liderlik hakkında Fârâbî'nin yaklaşımlarına³³ benzer görüşler serdedir.

Gazâlî'ye göre insanlara, Allah'ın kullarına yönetici olmak, hâkim olmak, onların işlerini yapmak büyük bir iştir. Bu büyük ve zor işi yerine getirmeye çalışan ve başarılı olan, en büyük mutluluğa erişir. Tersine işinin hakkını vermezse, hiç kimsenin maruz kalmadığı felakete düşer olur. Yönetici toplum için o kadar hayattır ki yönetici, adil ve dürüst olursa, Allah'ın halifesi; adil, şefkatli ve dürüst olmazsa şeytanın halifesi olur. Çünkü yönetici iyi olursa toplum da iyi olur; kötü olursa toplum da kötü olur.³⁴ Gazâlî de Fârâbî ve İbn Haldun gibi halkın sultanın dini üzere olduğu görüşündedir.³⁵

Esasen toplum ve toplumsal kelimelerinin anlamsal muhtevasında siyaset ve devlet kavramı içerilmektedir.³⁶ Siyaset ve devlet, bu bağlamda daha çok toplumsal düzenin teminiyle ilgili olarak görülür.³⁷ Gazâlî'nin siyaset ve lider yaklaşımında da toplumu ve devleti böyle okuma göze çarpmaktadır. Gazâlî'nin siyasete

²⁹ Gazâlî, *İhyâ'u 'Ulûmî'd-Dîn*, 20-21.

³⁰ Laoust, *La politique de Gazâlî*, 229; İman Mehri Bigdelou vd., "Policy from the Perspective of Imam Mohammad Ghazali", *International Journal of Humanities and Cultural Studies*, Special May (2016), 2497-2507.

³¹ Gazâlî, *İhyâ'u 'Ulûmî'd-Dîn*, 20-21.

³² Aristoteles, *Politika*, 7 vd.

³³ Fârâbî, *Kitâbu'l-Mille*, ed. Muhsin Mehdî (Beirut: Dârü'l-Meşrik, 1991), 54-56; Fârâbî, *Arâu Ehlî'l-Medîneti'l-Fâdila*, ed. Ali Bû Melham (Beirut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1995); Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, ed. Ali Bû Melham (Beirut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1995); Fârâbî, *İhsâ'u'l-'Ulâm*, ed. Ali Bû Melham (Beirut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1996), 79-85.

³⁴ Ebû Hâmid Gazâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, çev. A. Faruk Meyan (İstanbul: Bedir Yayınevi, ts.), I: 367-370 vd.

³⁵ Gazâlî, *et-Tibrü'l-Mesbûk fî Nasihati'l-Mülûk*, 50-52; Fârâbî, *Arâu Ehlî'l-Medîneti'l-Fâdila*; İbn Haldun, *Mukaddime*, ed. Derviş el-Cüveydî (Beirut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1996), 35,137 vd.

³⁶ Hannah Arendt, *İnsanlık Durumu*, çev. Bahadır Sina (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 41. Ayrıca bk. Walter Garrison Runciman, *Toplumsal Bilim ve Siyaset Kuramı*, çev. Erol Mutlu (Ankara: Teori Yayınları, 1986), 21-27 vd.

³⁷ Bk. Maurice Duverger, *Siyaset Sosyolojisi*, çev. Şirin Tekeli (İstanbul: Varlık Yayınları, ts.); Bülent Daver, *Siyaset Bilimine Giriş* (Ankara: Ankara: Siyasal Kitabevi, 1993).

yaklaşımında sosyolojik boyut ve dolayısıyla siyaset sosyolojisi³⁸ dikkati çekmektedir. Gazâlî siyasete siyaset-toplum etkileşimi ekseninde bakar. Siyaseti toplumsal sistemin gereği olarak izah etmesi; insanları birleştiren, bir arada tutan, onların ekonomik, toplumsal, dini ve dünyevi durumlarını düzenleyen bir kurum olarak ele alması bunu göstermektedir.³⁹

Devlet başkanının önemini filozofların yaklaşımıyla da izah etmeye çalışan Gazâlî'nin siyaset perspektifinde liderin varlığı, yani bir insanın halkının başına geçip toplumsal bir düzen kurması, Allah'ın en büyük nimeti ve lütfudur. Başkan-sızlığı, denizlerde büyükleri küçüklerini yiyen ve dolayısıyla karışıklık içinde kalan balıklara benzeten Gazâlî, halkın birbirlerine karşı girişecekleri zulüm, zorbalık ve haksızlıkların olmaması veya engellenmesi için başkana ihtiyaç olduğu görüşündedir. Yalnızca başkan bu olumsuzlukları kaldırır. Bu olumsuzluklar kalkmadan halkın işlerinin düzgün ve düzenli olması düşünülemez. O halde toplumun bir düzene kavuşması için kural ve kanunlar koyan veya var olan kural ve kanunları uygulayan bir başkanın varlığı zorunludur. Başkansız bir toplumda dünyalık maişetler iyi olmaz, hatta hayatlar da yok olur.⁴⁰

Gazâlî, siyasetin ve riyaşetin büyük bir iş olduğunu, toplum ve toplumun mutluluğu için çok hayati bir kurum olduğunu ve bu bağlamda da siyasi liderliğin, başkanlığın büyük bir nimet olduğunu, bu nimetin üstünde başka bir nimetin tercih edilmeyeceğini savunur. Bu sebeple başkanın bu büyük nimetin ve bu nimetin gereği olan büyük sorumluluğun farkında olması gerektiğini belirtir. Başkanlık büyük bir görev olduğu için başkan olan kişinin öncelikle bu büyük göreve layık olup olmadığını ve bu işin sevap ve günahının da ona göre olacağını hatırlıktan çıkarmaması gerektiğini söyler. Gazâlî'nin siyaset anlayışında söz konusu büyük bir nimet oluşu ve sorumluluk getiren büyük bir iş olması itibarıyla başkanlık görevini hakkıyla üstlenip yerine getiren kimse sonsuz bir mutluluğa erişir. Fakat görevi üstlenip de layıkıyla yerine getirmeyen, mesela zulüm ve zorbalıkla bu büyük emaneti kirleten başkan en büyük mutsuzluğa, bedbahtlığa maruz kalır.⁴¹

Gazâlî'nin siyaset yaklaşımında halkı ıslah edip düzelterek siyasetin mertebeleri dört kategoride tipleştirilir. İlki Peygamberlerin siyaseti, ikincisi sultan veya halifelerin siyaseti, üçüncüsü âlimlerin siyaseti ve dördüncüsü vaizlerin siyasetidir. Gazâlî'ye göre bu dört grup siyaset içinde Peygamberlerin siyasetinden sonra en şerefli siyaset âlimlerin siyasetidir; zira âlimler, eğitim öğretim çalışmalarıyla toplumu helak veya çöküşten kurtarırlar.⁴²

Siyasi görüşlerini ahlâkla ilişkili olarak ortaya koyan Gazâlî'nin⁴³ siyaset düşüncesinde önemli bir parametre de başkanın dünyaya ve dünyevileşmeye kapılmamasıdır. Dünya geçicidir. Ahiret için çalışmak esastır. Bundan dolayı Allah'ın

³⁸ Bk. Mustafa Aydın, *Siyasetin Sosyolojisi* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2002).

³⁹ Korkmaz, *Gazâlî'de Devlet*, 36-38.

⁴⁰ Ebû Hâmid Gazâlî, *Devlet Başkanlarına "Nasihati'l-Mülûk"*, çev. Osman Şekerci (İstanbul: Sinan Yayınevi, 1969), 59-60.

⁴¹ Gazâlî, *et-Tibru'l-Mesbûk fî Nasihati'l-Mülûk*, 14-15.

⁴² Gazâlî, *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn*, 21.

⁴³ *et-Tibru'l-Mesbûk fî Nasihati'l-Mülûk*, 14, 21-22; bk.Korkmaz, *Gazâlî'de Devlet*, 59-66.

rızasını gözetmek ve insanlara ona göre davranmak gerekir. İnsanlardan bir grup dünyayı, diğer grup ise ölümü ve ahireti tercih eder. İkinci grup akıllı insanlardan oluşur. Onlar sağlam imana sahip olup davranışlarına dikkat eder. Akıllı siyaset yapan kişi de imanı sağlam olan, davranışlarına dikkat eden, ölüm ve ahireti düşünen ve halka adaletle yaklaşan kimsedir.⁴⁴

Gazâlî'nin siyaset anlayışında zikre değer bir husus da organizmacı bir yaklaşımın olmasıdır. Bu yaklaşım çerçevesinde Gazâlî, toplumu insan bedenine; başkanı insan vücudunda en önemli konumda bulunan ve diğer organlara amir olan kalbe, şehrin sanat erbabını, insan bedenindeki el, ayak ve diğer azalara, maliye sorumlusunu şehvete, emniyet amirini gazaba, başkanın vezirini akla benzetir. Devlet başkanının bunların hepsine ihtiyaç duyduğunu ve devleti bunlarla yönetebileceğini söyler. Maliye sorumlusu, şehvetle halkın mallarını almada zulme yönelebildiği gibi emniyet amiri de gazapla halka şiddet ve sertlikle muamelede bulunabilir. Bu yüzden başkanın bunları dizginlemesi, denetlemesi, kontrol altında tutması ve bunların yanlışlarını önlemek için veziri ile istişarelerde bulunması, onları akılla hareket etmelerini sağlaması toplum ve devlet için hayati derecede önemlidir. Bunu yaparsa, özellikle akli devlet ve yönetimde hâkim kılsa devlet ve ülke ayakta kalır, yoksa helak kaçınılmazdır.⁴⁵

Anlaşılabileceği üzere siyasetin boyutlarını genişçe ele alan Gazâlî, siyaset kurumunu ve yöneticilerin varlığını toplumsal düzenin sağlanmasıyla bağlantılı olarak izah etmektedir. Devlet başkanı ve diğer yöneticiler, toplumda düzeni sağlamak ve korumak, fitne, fesat, anarşi ve her türlü düzensizliği önlemekle mükelleftirler.

2. Din, Devlet, Siyaset, Yönetim ve Fıkıh

Erken ve klasik dönem devlet kavramının anlamı ile modern dönemdeki devlet kavramının anlamı bazı önemli farklılıklara sahip bulursa da siyasal bir güç ve örgütlenmeye işaret etme anlamında devlet, tarihte ve günümüzde İslami siyaset çerçevesinde önemli bir kavramdır. İslam düşünürleri ve âlimleri tarihte devlete dair önemli yaklaşımlar ortaya koymuşlardır.⁴⁶ Bu bağlamda İslam siyaset ve yönetim düşüncesinde devlet ve siyaset ile dinin ikiz oldukları görüşü yaygındır. Müslüman âlim ve düşünürlerin siyasetle ilgili yaklaşımlarında din ile devleti ikiz olarak telakki etme geleneği olduğu söylenebilir.⁴⁷

Gazâlî'nin siyaset teorisinde din ile mülk veya devlet ikiz kardeşdir.⁴⁸ Din asıl, iktidar da onun muhafızı veya bekçisidir. Bu bakış açısıyla Gazâlî esasen tevhid inancına göre bir siyaset ve devlet yaklaşımı ortaya koyar. Tarihte Müslümanlar

⁴⁴ Gazâlî, *et-Tibru'l-Mesbûk fî Nasihati'l-Mülûk*, 36-37.

⁴⁵ Gazâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, 1:21-22.

⁴⁶ Ma'ruf Devalibi, *İslam'da Devlet ve İktidar*, çev. Mehmet S. Hatipoğlu (İstanbul: Dergah Yayınları, 1995).

⁴⁷ Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1985), 147; İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihine Giriş* (Ankara: Turhan Kitabevi, 1996), 15.; Ejder Okumuş, *Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2018), 147.

⁴⁸ Gazâlî, *et-Tibru'l-Mesbûk fî Nasihati'l-Mülûk*, 40.

devlete hep bu gözle bakmışlardır. Bu bakış, düalistik bir bakış açısıyla din ile devleti birbirinden ayrı gören ve ona göre devleti tesis edenlerin yaklaşımından farklıdır. İslam, dini ve dünyevi, maddi ve manevi faaliyetler arasında ayırım tanımaz.⁴⁹ Gazâlî'nin devleti din ile ikiz olarak görmesi, Müslümanların tevhid inancı ekseninde hayatı bütün boyutlarıyla bir bütün olarak anlamalarıyla doğrudan ilgilidir.

Gazâlî, din ile devleti ikiz olarak görmesine uygun olarak siyaset ve yönetimde dinde belirtilen emir ve yasaklara, helal ve haramlara uymanın hayati derecede önemli olduğu görüşünü ortaya koyar. Dinin toplumsal ve siyasal hayat için çok önemli olduğunu, başta imam olmak üzere takva üzere hareket etmesi gerektiğini savunur. Devlet başkanının en önemli özelliklerinden birinin yukarıda ele alındığı gibi İslam dininin şartlarına, emir ve yasaklarına uyması olduğunu vurgular.

Siyaset, devlet ve kamu yönetimi çerçevesinde fıkha önemli bir yer verir. Fıkıh ilminin yapacağı yasal düzenlemelerle siyaset insanı ve devlet başkanı, toplumu yönetir, toplumsal düzeni sağlar. Anlaşılmaktadır ki Gazâlî için fıkıh toplum, siyaset ve kanun merkezinde dünyada insanların hayatlarının düzenlenmesinde hayati bir ilimdir. Gazâlî'ye göre insanlar arasında kavga, anlaşmazlık, husumet, haksızlık vb. olmasaydı, fıkha ihtiyaç olmazdı. İnsanların uzlaşarak bir arada yaşamaları için fıkha ve fakihlerin yasa yapmalarına ihtiyaç vardır. Fakihler yasalar yaparak siyaset kurumunun toplumsal düzlemde fonksiyonlarını yerine getirmesini ve toplumsal düzeni temin etmesini sağlar. Denilebilir ki fakih, sultanın öğretmeni veya mürididir ve sultanın siyasetini, siyasal tutum ve davranışlarını halka ileten, halkın onları meşru görmesini sağlayan en önemli vasıttır. O halde toplumsal düzen için gerekli yasal düzenlemeleri yapma ve uygulamada devlet başkanına yardımcı olan fıkıh, toplumsal düzenin sağlanmasında otoritedir. Öyle ise fıkıh ilmi bu anlamda dünyevi ilimlerden değildir. Elbette fıkıh ilminin dünyevi olması dini olmadığı, din ile ilgili olmadığı anlamına gelmez. Gazâlî'ye göre fıkıh ilmi ne kadar dünya ile ilgiliyse, o kadar da din ile ilgilidir. Fakat fıkıh din ile dünya vasıtasıyla ilişkilidir. Nasıl ki dünya ahiretin tarlasıdır ve din ancak dünya ile gerçekleşir veya tamamlanır ise fıkıh da insanların bu dünyada iyi ve doğru yaşamaları için vesile ilimdir.⁵⁰

Gazâlî'ye göre mülk veya devlet ile din, yukarıda belirtildiği gibi ikizdirler. Din asıl, yani temel, kök; sultan ise muhafızdır. Aslı, temeli olmayan bir şeyin yıkılması mukadderdir. Muhafızı olmayan bir şeyin yağmalanması da kaçınılmazdır. O halde yönetim ve halkın idaresi sadece bir sultanın, devlet başkanının veya yöneticinin varlığı ile mümkündür. Yönetici de hüküm verebilmek, halkı yönetebilecek yasal ve hukuki araçlara sahip olabilmek için fakihlere ihtiyaç duyar. Sultan, fakihlerin ortaya koyduğu ve tanzim ettiği kanunlarla yönetir.⁵¹

⁴⁹ Rosenthal, *Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi*, 17.

⁵⁰ Gazâlî, *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn*, 25-26.

⁵¹ Gazâlî, *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn*, 26.

3. Siyaset ve Yönetimde Adaletin Önemi

İmam Gazâlî'nin siyaset ve yönetim düşüncesinde adaletin yeri büyüktür. İmanın dalları içinde saydığı adaleti yukarıda ifade edildiği gibi devlet başkanının halkla ilişkileri kapsamında ele alan Gazâlî, yöneticinin adil olması ve zulümden kaçınması gerektiğini vurgular.⁵² Adalet konusunda başkanın ölçütünü şöyle ifade eder: "Senden başka biri başkan olsaydı, sen de halktan biri olsaydın ve bu başkanın sana nasıl muamele yapmasını uygun görür idiyse, sen de halka öylece muamele etmelisin."⁵³ Gazâlî başkanın Allah'a müteallik görevlerindeki yanlış ve günahlarında Allah'ın affetmesinin yakın olduğunu, fakat insanlara müteallik görevlerindeki yanlış ve günahlarında, özellikle adaletsizlik ve zulümde Allah'ın affının uzak olduğunu, halka yapılan zulümde Allah'ın bu zulmün bedelini kıyamete kadar kaldırmayacağını belirtir.⁵⁴

Denilebilir ki Gazâlî, diğer Müslüman siyaset uzmanları gibi siyaset ve yönetimde adalet ve adalet dairesine ayrı bir önem verir. Söz konusu uzmanlara örnek olarak Fârâbî'den bahsedilebilir. Fârâbî'nin siyaset düşüncesi ve felsefesinde ilk reis (er-reîsü'l-evvel/ilk reis/devlet başkanı) adaleti ve adil insanları sevmeli ve tersine adaletsizlik veya haksızlık ile zulümden ve de zalimlerden, haksızlık yapanlardan nefret etmelidir. Kendi yakınlarına da başkalarına da adil olmalı, insanları da aynı şekilde adil olmaya teşvik etmelidir. Adaletin olmadığı veya uygulanmadığı, adaletsizliğin hüküm sürdüğü şehir ve devlet, erdemli değil, erdemsiz ve cahildir.⁵⁵ Yine İbn Miskeveyh'e göre hükümdar, toplumda güzel ahlaka dayalı adil bir yönetim anlayışı ve uygulamasını egemen kılmakla mükelleftir. Toplumda adaletin egemen kılınması için yöneticiye, hükümdara ihtiyaç vardır.⁵⁶ İbn Cemâa da siyaset ve yönetimde adaletle merkezi bir yer ayırır. Bilhassa en-Nahl 16/90 ve el-En'âm 6/152 ayetlerinden hareketle siyaset ve yönetimde adalet üzerinde durur.⁵⁷

Gazâlî'nin siyasette ve kamu yönetiminde adaletle dair belirttiği hususlara bakıldığında, onların bugünkü siyaset bilimi ve yönetim bilimi açısından çok önemli oldukları anlaşılır. Gerçekten de siyaset ve yönetimin asli boyutlarından olan toplumsal düzenin sağlanması ve yönetimin yönetilenler katında meşruiyet elde etmesi, adaletle mümkündür. Gazâlî de bu sebeple siyaset ve yönetim bağlamında adaletle ayrı bir önem verir.

Gazâlî adaletle ilgili izahlarında adaletin on esasından bahseder. Bunlar, (1) devlet başkanlığının öneminin, büyük ve zor bir iş olduğunun farkına varma; (2) âlimlere yakın olma, fakat samimi olmayan, menfaatçi, dünyayı seven bilginlerden uzak durma; (3) görevlileri eğitme, sadece kendisinin zulmetmemesiyle yetinmeyip en yakınındakilerden başlayarak görevlilerinin de zulmetmemesini sağlama;

⁵² Gazâlî, *Kımyâ-i Saâdet*, II: 370-376 vd.

⁵³ Gazâlî, *et-Tibru'l-Mesbûk fî Nasihati'l-Mülûk*, 14.

⁵⁴ Gazâlî, *et-Tibru'l-Mesbûk fî Nasihati'l-Mülûk*, 14-80 vd.

⁵⁵ Fârâbî, *Arâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâdila*, 124; Fârâbî, *Fusûlun Munteze'a*, ed. Fevzi Mitri Neccar (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1971), 70-71.

⁵⁶ İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-Ahlâk ve Tathîrû'l-A'râk* (Kahire: Matbaatü'l-Asriyye, 1977).

⁵⁷ Bedreddin İbn Cemâ'a, *Tahrîru'l-Ahkâm fî Tedbîri Ehli'l-İslâm*, ed. Fuad Abdu'l-Mun'im Ahmed (Katar: Rîâsetu'l-Mehâkimi's-Şer'iyye ve ş-Şuûni'd-Dîniyye, 1985), 50-51,69,70.

(4) kibir ve öfkeden uzak durma; (5) mütevazı ve merhametli olma, her olaya anlayışla yaklaşma, kendisi için istemediğini halk için de istememe, liyakat ve ehliyet sahiplerini göreve getirme; (6) halkın işlerine zaman ayırma, onların ihtiyaçlarını zamanında karşılama ve uğradıkları haksızlıkları en kısa sürede ortadan kaldırma, yoksullara sahip çıkma, devlet işlerini aksatmama; (7) şefkatli ve yumuşak olup sertlikten uzak durma; (8) şehvetlerinin, arzularının esiri olmama, süslü elbise ve güzel yemeklerden uzaklaşma; (9) halkın hoşnutluğunu kazanma ve (10) hiç kimse için şeriata aykırı yollarla hoşnutluğunu istememdir.⁵⁸

Gazâlî'ye göre imam, yani devlet başkanı, müminlerin başkanı olup Allah'ın insanlara peygamberlerden sonra ikinci sırada üstün kıldığı kişidir. Allah, başkanları, insanları birbirlerine karşı yapacakları zulümden korumak ve maişeti temin etme konusunda zorlukları aşmalarını sağlamak için seçmiştir. Bildirildiğine göre başkan, Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir. Nasıl ki gölge, insanı yakıcı güneşten koruyorsa, devlet başkanı da halkı tehlikelere karşı koruduğu için Allah'ın gölgesi olarak nitelenir. Gazâlî bu yaklaşımını el-Bakara 2/247 ve Âl-i İmran 3/26 ayetlerine dayanarak belirtir.

Gazâlî de birçok İslam fakihî, kelamcısı ve düşünürü gibi başkanın Müslüman olmasa bile zulüm yapmadığı sürece idareciliğinin baki olacağını, başka bir ifadeyle devletin küfürle baki olabileceğini, fakat zulümle asla ayakta kalamayacağını savunur.⁵⁹ Gazâlî'ye göre adalet, imara ve ülkenin mamur olmasına, zulüm ise ülkenin harap olmasına sebep olur. Devlet başkanı adil olursa yönetilenler de birbirlerine karşı adil davranır, ölçü ve tartıda dürüst olurlar. Gazâlî, başkanın adil olmasını halkın iyi bir halk olmasının ve dolayısıyla Allah'ın razı olduğu bir halk olmasının; başkanın zalim olmasını ise halkın kötü bir halk olmasının ve dolayısıyla Allah'ın razı olmadığı bir halk olmasının işareti sayar.⁶⁰ Anlaşılmaktadır ki Gazâlî, siyasi liderin veya başkanın halka örnek olması gerektiğini; zira halkın başkanın davranışlarına göre şekillendiğini, başkan iyi olursa halkın da iyi olacağını, başkan kötü olursa halkın da kötü olacağını ileri sürmektedir.⁶¹ Bu da "Nasıl iseniz öyle yönetilirsiniz." vecizesinin farklı bir söylenişidir.

Gazâlî'ye göre yöneticinin iktidarını sağlıklı bir şekilde sürdürebilmesi için adalet dairesindeki maddelere uyması gerekir: Dinin bekası devlet ve başkan ile, devlet ve başkanın bekası asker ile, askerinin bekası mal ile, mal ülkenin mamur olması ile, ülkenin mamur olması ise adaletle mümkün olur. Siyaset biliminde siyaset ve devlet için belki de en önemli husus adalettir. Adalet, siyaset ve ona bağlı olarak yönetimin en mühim veçhesidir.⁶² Nitekim Fârâbî'den Gazâlî'ye, İbn Miskeveyh'ten Yüsuf Has Hâcib'e, Nizâmülmülk'ten Koçi Bey'e kadar bütün İslam düşünürü, âlimi ve aydınları siyaset ve yönetimde adalete ayrı bir önem verirler.⁶³ Bundan dolayı

⁵⁸ Gazalî, *et-Tibru'l-Mesbûk fî Nasihati'l-Mülûk*, 50-51,69,70; Gazalî, *Kimyâ-i Saâdet*, 368-379..

⁵⁹ Gazalî, *et-Tibru'l-Mesbûk fî Nasihati'l-Mülûk*, 44.

⁶⁰ Gazalî, *et-Tibru'l-Mesbûk fî Nasihati'l-Mülûk*, 50-52.

⁶¹ Gazalî, *et-Tibru'l-Mesbûk fî Nasihati'l-Mülûk*, 50-52.

⁶² Ruby, *Siyaset Felsefesine Giriş*, 18,19,22.

⁶³ Ejder Okumuş, *İslam Siyaset ve Yönetim Düşüncesi Üzerine Yayınlanmamış Ders Notları* (Ankara: Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, 2021).

adalet dairesi Müslüman siyasetçi ve siyaset bilimciler için hayati önemi haizdir. Tarihsel olarak eski zamanlara dayanan ve Müslümanların da siyaset ve yönetimde önem verdikleri “Adâlet Dâiresi”,⁶⁴ İslam devletleri ve toplumlarında dünyanın düzeni, kurtuluşu ve mutluluğu, devlet, şeriat, mülk, ordu, mal, halk ve hükümdarın adaleti şeklinde birbirinden önemli maddelerden oluşur.

Gazâlî'nin siyaset yaklaşımında da devlet başkanının bütün işlerinde, idarede, ekonomide, maliyede, eğitimde vd. halka karşı adil olması gerekir. Halkın tümü başkanın gücüdür; imarlı arazi başkanın bahçesidir, bahçenin meyvesi emanet, sonucu adalettir. Adalet ise başkanın kalesidir. Mal ve mülk, düşmana karşı koymak için en güçlü askerdir. O halde adalet, başkan için hayatidir. Başka bir ifadeyle din, mülk yani devlet ile; devlet ordu ile, ordu mal ile, mal ülkeyi imar ile, imar ise halka adalet ile ayakta kalır, mümkün olur.⁶⁵

4. Devlet Başkanının Hususiyetleri

Gazâlî'ye göre imamda öncelikle doğuştan gelen altı özellik bulunmalıdır. Bunlar, ergenlik, akıl, hürriyet, erkek olma, Kureyş'e mensubiyet ile iştme ve görme sağlamlığıdır. Bunlara ek olarak sonradan kazanılmış dört hususiyet olan cesaret, kifayet, takva ve ilme de sahip olmalıdır.⁶⁶ Bütün bu maddeleri Gazâlî'nin kendi döneminin şartlarına ve İslam siyaset düşünce geleneğinin ana akım yaklaşımına göre gerekli gördüğünü unutmamak gerek. Söz konusu özelliklerin yanında imamda Allah'a itaat etme, helal ve haramlara özenle riayet, ibadetlerini yerine getirme, din işlerine önem verme; boş şeyler, haramlar, bidatler ve şüpheli şeylerden ve de İslam'ın dışında kalan şeylerden uzak durma; içki içmeme, müsrif olma, devlet işlerini zamanında yapma ve aksatmama, halkın hukukunu gözetme, ilgili ve ehil insanlarla istişarede bulunma gibi hususiyetler bulunmalıdır.⁶⁷ Ayrıca devlet başkanında akıllı olma, bilgili olma, zeki olma, güzel ahlâk sahibi olma, hikmet sahibi olma, feraset, yiğitlik, teenniyle hareket etme, öfkeye kapılmama, kibirli olmama, sırta sahip çıkma, halka sevgi ve saygı gösterme, iltifat etme, işlerinde görüş ve tedbir sahibi olma, kendinden öncekilerin hatıralarını, biyografilerini çokça okuma ve onlardan dürüst olanları takip etme, kendisinin halk tarafından makbul görülüp görülmediğini araştırma, âlimlere değer verme ve onlardan öğüt isteme gibi meziyetler bulunur.

Devlet başkanı asla dünyaya, dünyalıklara olması gerekenden fazla meyletmemelidir. Dünyanın geçici olduğunu ve asıl olanın ahiret olduğunu, dolayısıyla bu

⁶⁴ Linda Darling, “Do Justice, Do Justice, for That is Paradise, Middle Eastern Advice for Indian Muslim Rulers”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 22 (2002), 3-19; Norman Itkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmî Gelenek*, çev. İsmet Özel (İstanbul: Şule Yayınları, 1997); Necmüddin İbrahim b. Ali et-Tarsusi, *Tuhfetü't-Turk Fîmâ Yecibu en Yu'mel fi'l-Mülk*, ed. Rıdvan es-Seyyid (Beyrut: Dâru't-Talîa, 1992), 74; John R. Perry, “Justice for the Underprivileged: the Ombudsman Tradition of Iran”, *Journal of Near Eastern Studies* 37/3 (1978), 203-215.

⁶⁵ Gazâlî, *et-Tibru'l-Mesbûk fi Nasihati'l-Mülûk*, 43-47, 48-72.

⁶⁶ Gazâlî, *Fedâihu'l-Bâtiniyye*, 153-175 vd.; Ebû Hâmid Gazâlî, *Fedâihu'l-Bâtiniyye/el-Mustazhiri (Batınlığın İçyüzü)*, çev. Avni İlhan (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993); Çubukçu, “Gazzâlî ve Siyaset”, 126-127; Mücahid, *Fârâbi'den Abduh'a Siyasî Düşünce*, 160.

⁶⁷ Gazâlî, *et-Tibru'l-Mesbûk fi Nasihati'l-Mülûk*, 65 vd.

dünyada iyi şeyler yapması, yönetimde dürüst ve adil olması ve de zulme asla tevessül etmemesi gerektiğini bilmeli ve ona göre hareket etmelidir. Ayrıca sabretmeli, halka şefkat ve merhametle yaklaşmalıdır.⁶⁸

Gazâlî, devlet başkanının şeref ve üstünlüğünün üç şeye bağlı olduğu görüşündedir. Bunlardan birincisi Allah'a itaattir. Başkan Allah'a itaat üzere bulunmalıdır. O Allah'a itaat ederse, insanlar da ona yardımcı olurlar. İkincisi âlimlerle muhabbete dayalı ilişkidir. Başkanın asıl itaati ve sağlam kulluğu, yalnızca âlimlere muhabbet beslemesi ve onlarla oturup kalkmasıyla meydana gelir. Üçüncüsü ise düşkünler de dâhil bütün halka adaletle yaklaşmaktır. Başkan bu üç şeye uygun davranırsa şerefli bir insan olur. Yoksa tersi olur.⁶⁹

Gazâlî'nin devlet başkanının hususiyetleriyle ilgili yaklaşımına bakıldığında, imamet ve siyaset teorisinde imamın karizmatik şahsiyete tekabül eden özelliklerle muttasıf olduğu anlaşılır. İmamın (devlet başkanı) siyasi otoritesini kurmada karizmasının rolü büyüktür.

5. Devletin ve Devlet Başkanının Görevleri

Hüccetülislam Gazâlî, siyaset teorisinde adil devlet ve devlet başkanının görevleri hakkında önemli hususlara yer verir. Başkanlar öncelikle şu konulara dikkat etmelidirler: (1) Ülkeyi savunmak ve düşmanlarına karşı korumak, (2) kötülüğü huy haline getirenleri ülkeden uzaklaştırmak, (3) akıllı ve maharetli kişileri kendine yakın tutup ülkeyi imar etmek, (4) kalbinde dünyalık bir hesap ve arzu bulunmayan yaşlı tecrübeli insanın görüşüne itibar etmek, (5) İlim ehline değer vermek, (6) vergi siyasetinde adaletli olmak, (7) yoksullara sahip çıkmak, (8) vezir-i azamlığı ve diğer idari işleri ehil olmayanlara vermemek, (9) halk sıkıntılara düşar olduğunda sahip çıkmak, devlet hazinesinden onlara yardım etmek.⁷⁰

Gazâlî, yönetimde ehliyet ve liyakate ayrı bir önem verir. Ona göre devlette işler ve makamlar ehil insanlara verilmelidir. Ehil olmayan insanlara verilirse, onlar başkana karşı dürüst davranmaz, ülkeyi harap eder, halkın işlerinin altını üstüne getirirler. Böylece toplumda kargaşa ve düzensizlik baş gösterir. Liyakatsiz ve ehliyetsiz kişiler, İslam'ın öğretilerini de değiştirirler; kendi arzularını esas alıp asılsız ve mesnetsiz şeylere tevessül ederler. Kötü işler yapan bilginleri kendi taraflarına çeker ve bu sayede uzun süre çalışarak meydana getiremedikleri bidatlerin bir anda çıkmasını sağlarlar.

Gazâlî devletin ve devlet başkanının görevleri kapsamında aslında en genel ve önemli şeyin kamu görevinin en iyi şekilde yerine getirilmesi gerektiğini savunur. Gazâlî'ye göre Müslümanların işlerini yürütmekle görevli imam, kadı ve vali gibi yönetici ve idarecilerin devlet ve kamu işlerini, Müslümanların ihtiyaçlarını samimiyetle karşılamaları, isteklerini İslam esaslarına uygun bir şekilde ihlasla yerine getirmeleri çok üstün bir iştir. Bu nedenle idarecilerin zamanı iyi değerlendirmeleri, bunun için de iyi bir zaman planlaması yapmaları ve gündüzleri halkın

⁶⁸ Gazâlî, *Kımyâ-i Saâdet*, I: 367 vd.

⁶⁹ Gazâlî, *et-Tibru'l-Mesbûk fî Nasihati'l-Mülûk*, 72.

⁷⁰ Gazâlî, *et-Tibru'l-Mesbûk fî Nasihati'l-Mülûk*, 69.

işlerini en iyi şekilde yapmaya çalışmaları, sadece farz ibadetleri ifa etmeleri, nafile ibadetleri ve virdleri geceye bırakmaları gerekir.⁷¹

Gazâlî'nin siyasette ve yönetimde en önem verdiği hususlardan biri de, devlet ve devlet başkanının halkın yanında olmasıdır. Bunu sıklıkla vurgulayan Gazâlî, başkanın halkı her daim gözetmesi, özellikle halk darlık içine düştüğünde derhal tedbir alması ve ihtiyaçlarını gidermesi, hazineden onlara yardımda bulunması gerektiğini söyler. Bunun devlet başkanının en önemli görevleri arasında olduğunu savunur. Bunu yapan başkanın da halk katındaki saygınlığının ve dolayısıyla desteğinin daha artacağını, büyüyeceğini belirtir. Tersini yaparsa, mesela duyarsız davranır, halkına sahip çıkmazsa, o takdirde halk katındaki değeri ve meşruiyeti azalır, hatta kaybolur.⁷²

6. Devlet ve Yönetimde Aklın ve İlimin Önemi

Gazâlî'ye göre akıl insan için olduğu kadar devlet ve yönetim için de çok önemlidir. Gazâlî'nin düşüncesinde mutuluk ve adalet ancak akılla mümkündür. Dünya ve ahiret saadeti akılla mümkün olur. İnsan akılla Allah'ın halifesi olur. İnsanın dini akılla tamam olur.⁷³ Başkan ve diğer yöneticiler devlet işlerinde akılla hareket ederlerse doğru hareket eder, adaleti ayakta tutar, devleti ve toplumu ayakta tutmayı başarırlar, aksi halde çöküşten kurtulmak mümkün olmaz. Adalet ancak sağlam bir akılla sağlanabilir. Başkan sağlam bir akla sahip olmazsa, onun yönetiminden hayır gelmez. Aklın olgunluğu, eşyayı doğru ve özünü kavramak ve eşyanın dışına bakıp gurura kapılmamaktır.⁷⁴ Görüldüğü üzere Gazâlî, siyaset kurumu ve başkan ile toplumun ayakta kalması ve çöküşü arasında akletme temelinde ilişki kurmaktadır.

Gazâlî, devlette, siyaset ve yönetimde aklın yanında, akla dayanan, akıldan doğan, kaynağı ve esası akıl olan ilme⁷⁵ de büyük bir önem atfeder. Nitekim İmam Gazâlî, devlet başkanının ve yöneticilerin ilme önem vermeleri, ilimle hareket etmeleri, dolayısıyla ilim erbabına, âlimlere yakın olmaları, onlara saygıda kusur etmemeleri, onların bilgi ve nasihatlerine kulak vermeleri, devlet işlerinde onlarla istişare etmeleri gerektiğini savunur.⁷⁶

Gazâlî, akıllı olan, akılla hareket eden başkanın, ilmiyle âmil olan akıllı ve gerçek âlimlerle birlikte olması, onlara danışması, onların öğütlerini dinlemesi, tersine ilmiyle amel etmeyen, menfaatçi, başkana dalkavukluk eden bilginlerle oturup kalkmaması gerektiği görüşündedir.⁷⁷ Gazâlî'ye göre başkanın en iyisi, âlimin yanına gidendir, âlimlerin en kötüsü ise devlet başkanlarının yanına gidendir. Âlimlere önem veren başkan, âlimlere iyi davranan ve onlarla görüşecekse kendisi

⁷¹ Gazâlî, *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn*, 417.

⁷² Gazâlî, *et-Tibru'l-Mesbûk fî Nasihati'l-Mülûk*, 14-89.

⁷³ Gazâlî, *Mizânu'l-Amel*, 331.

⁷⁴ Gazâlî, *et-Tibru'l-Mesbûk fî Nasihati'l-Mülûk*; Gazâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, 1:21-22.

⁷⁵ Gazâlî, *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn*, 98-99; Gazâlî, *Mizânu'l-Amel*, 334.

⁷⁶ Gazâlî, *et-Tibru'l-Mesbûk fî Nasihati'l-Mülûk*, 18-21, 117-118.

⁷⁷ Gazâlî, *Devlet Başkanlarına "Nasihati'l-Mülûk"*, 32-36.

onların yanına gidendir.⁷⁸

Gazâlî'nin devlet ve yönetimde akıl ve ilme yüklediği anlam, devlet ve yönetim işlerinde rasyonel davranmanın, şahsiliği ve duygusallığı bir kenara koyup akıl, ilim ve fıkhnın verilerine göre hareket etmenin gerekliliğine vurgu olarak anlaşılabilir. Bu aynı zamanda yönetimin akıl ve bilim temelinde hareket ederek meşruiyet kazanma boyutlarına da gönderme yapmaktadır. Bu yaklaşımıyla Gazâlî, modern siyaset bilimi, modern rasyonel devlet, yönetim, bürokrasi ve örgütlenmeyle ilgili olarak gündeme getirilen ve incelenen rasyonellik ve yasallığı hatırlatmaktadır.⁷⁹ Bu noktada akla ilk gelen isimlerden biri hiç şüphesiz Max Weber'dir. Weber, modern devletin yönetim boyutunda rasyonel legal bürokratik yapısını ele alıp analiz eden bir sosyologdur.⁸⁰ Bu ise Gazâlî'nin asırlarca önce bu konuyu elbette kendi bakış açısıyla, fakat özgün bir şekilde ele aldığını göstermektedir.

7. Devlet Başkanının Yardımcıları

Gazâlî, devlet başkanının görevini en iyi ve en doğru şekilde yapabilmesi için bazı yardımcılarına ihtiyacı olduğu görüşündedir. Bunlar ise en başta vezir-i azam, yani başkan yardımcısı veya başbakan ve bilginlerdir. Bunlar ve diğer yöneticiler olmadan başkanın ülkeyi yönetmesi mümkün değildir. Devlette kurumsallaşma, uzmanlaşma ve dolayısıyla işlerin sağlıklı ve yolunda gitmesi için başkan bu yardımcıları görevlendirir; görevleri onlar arasında paylaştırır. Sürekli olarak bilginlere danışır, onların öğütlerini dinler ve dikkate alır.

Gazâlî'ye göre devlet başkanının seçeceği baş vezirin ve vezirlerin liyakatli, akıllı, bilgili, cesur, zeki, işinde ehil, dirayet sahibi, dürüst, sır saklamasını bilen, güvenilir, olgun, adil, emaneti gözeten, başkana tavsiyede bulunan, halka merhametli, mal mülke düşkün olmayan, vakarlı, dalkavukluk etmeyen, Allah'a isyanda başkana itaat etmeyen, otorite sahibi kimseler olması şarttır.

Gazâlî, devlette başkanın işlerini görme ve dolayısıyla ona yardım etme noktasında katiplere de değinir. Katipler, Gazâlî'ye göre devlet başkanına işlerini yürütmede yardım eden önemli aktörlerdir. Katipler, özellikle sular, zaman, takvim, ziraat, tıp, ilaç, rüzgarlar, şiir, insanlara nasıl davranacağını, hoş karşılama yapmayı, kalemin hammaddesini, yontulmasını, güzel yazı yazmayı, hangi harfi uzatıp hangisini birleştireceğini, harflerin arasını açık bırakmayı ve her harfin hakkını vermeyi bilmekle devlette önemli görevler görürler.⁸¹

Gazâlî'nin vezir ve diğer devlet görevlilerinin durumunu devlet, siyaset ve yönetim açısından izahına bakılırsa, yönetimde iş bölümü ve uzmanlık konusuna ne kadar önem verdiği anlaşılır. Yönetim iş bölümü ve uzmanlaşma faaliyetidir.⁸² Gazâlî bu boyutu görerek devletin en başındaki yönetici ile diğer yöneticilerin yö-

⁷⁸ Gazâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, 1: 205-206 vd. Bk. Gazâlî, *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn*, 21.

⁷⁹ Bk. Nail Öztaş, *Yönetim: Örgüt ve Yönetim Kuramları* (Ankara: Otorite Yayınları, 2014).

⁸⁰ Max Weber, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, çev. Özer Ozankaya (Ankara: İmge Yayınları, 1995), 315-387.

⁸¹ Gazâlî, *et-Tibru'l-Mesbûk fî Nasihati'l-Mülûk*, 85-92.

⁸² İsmail Dalay, *Yönetim ve Organizasyon-İlkeler Teoriler ve Stratejiler* (Adapazarı: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2001), 10.

netimde işlerini iş bölümü ve uzmanlık çerçevesinde yürütmelerinin gerekliliğini ortaya koyar.

8. Devlet Başkanına İtaat

Gazâlî toplum sağlığı, huzuru ve mutluluğu için devletin ve başkanın varlığını gerekli gördüğü gibi devletin varlığının korunması için de başkana itaati çok önemli görür. Başkan Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olduğu için halkın ona itaat etmesi, isyan etmemesi, düşmanlık yapmaması gerektiğini ifade eder.

Gazâlî, en-Nisâ 4/59 ayetini delil getirerek sultana veya devlet başkanına itaatin farz olduğunu belirtir. Bu ayetin de işaret ettiği gibi hem başkanın emri altında devlette yöneticilik yapanların hem de halkın, adil başkanın İslam esaslarına uygun emirlerine itaat etmeleri ve dolayısıyla asla isyana kalkışmaması gerektiğini savunur. Gazâlî'nin siyaset görüşünde başkan Allah'a isyan anlamında bir şey emrederse, ona itaat edilmemesi gerekir.⁸³

Devlete, devlet başkanına ve devlet başkanının atadığı yöneticilere itaat konusu, bütün devlet, iktidar ve siyasal düzenlerle siyaset ve yönetimi konu edinen bilimlerin çok mühim konuları arasındadır. İtaat doğrudan devletin ve yöneticilerin meşruiyeti ile ilgili bir konudur. Yönetilenlerin yönetime ve yöneticilere itaati, doğrudan meşruiyetle alakalıdır. Meşruiyet varsa itaat de vardır. İtaat varsa, yönetilenler devleti ve yöneticileri destekliyor ve meşru görüyorlar demektir.⁸⁴

Sonuç

İmam Gazâlî, siyaset ilmini kendi ilimler tasnifi içinde ele alır ve hem ilim olarak hem de toplumsal bir olgu olarak siyasete büyük bir önem atfeder. Siyaseti fıkıhla iş birliği halinde toplumsal düzenin tesisi ve devamı için gerekli bir kurum olarak görmesi, Gazâlî'nin siyasete özgün bakışının bir göstergesidir.

Siyaset sosyolojisi açısından dikkate değer yaklaşımlar ortaya koyan Gazâlî'ye göre siyaset kurumu ve ona bağlı olarak devlet, toplum ve toplumsal düzen için vazgeçilmezdir. Devlet ve devlet başkanı olmadan insanların birbirleriyle kanun ve kurallara göre anlaşış düzen içinde bir arada yaşayabilmeleri mümkün değildir. Devlet başkanı, toplumda düzeni sağlama görevini yaparken fıkıh ilminden ve fakihlerin kanun yapma çalışmalarından yardım alır.

Gazâlî'nin siyaset anlayışında siyasetin toplumsal işlevlerini yerine getirmesinde din önemli roller oynar. Din, siyaset ve devletle sıkı ilişkilere sahiptir. Din ile devlet ikizdirler. Buna bağlı olarak devlet başkanı başta olmak üzere yönetim işini yapanların takva sahibi olması ve dinin emir ve yasaklarına uyması gerekir.

Gazâlî'nin siyaset yaklaşımında önemli bir husus, siyaset ve yönetimde ada-

⁸³ Gazâlî, *et-Tibru'l-Mesbûk fi Nasihati'l-Mülûk*, 43.

⁸⁴ Bk. Peter L. Berger, *The Sacred Canopy* (Garden City: Doubleday, 1967); Peter L. Berger - Thomas Luckmann, *The Social Construction of Reality* (Great Britain: Allen Lane The Penguin Press, 1967); James Luther Adams - Thomas Mikelson, "Legitimation", *The Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade (New York: Macmillan Publishing Company, 1987), 8/8: 499-509; Ejder Okumuş, *Dinin Meşrulaştırma Gücü* (İstanbul: Ark Kitapları Yayınevi, 2005).

letin önemidir. Devlette ve kamu yönetiminde adalet, merkezi bir yere sahiptir. Adalet olmadan ve devlet başkanı ile kamu yöneticileri adil olmadan toplumda düzeni sağlamaları mümkün değildir. İmam ve devlet başkanına itaatte ve dolayısıyla yönetilenlerin yöneticileri meşru görmelerinde adaletin anahtar bir yeri vardır. Devlet ve toplumda düzenin sağlanması için elbette başkana itaat gereklidir fakat başkanın da itaati sağlaması için adaletle hükmetmesi ve halkı tehlikelere karşı koruması şarttır.

İmam veya devlet başkanı topluma karşı adalete ek olarak önemli görevleri yerine getirmekle mükelleftir. Bu görevler; ülkeyi savunmak ve düşmanlarına karşı korumak, kötülerini ülkeden uzaklaştırmak, iyi ve akıllıları kendine yakın tutup ülkeyi imar etmek, iyi niyetli tecrübeli insanın görüşüne değer vermek, ilim ehline önem vermek, vergi siyasetinde adaletli olmak, yoksullara sahip çıkmak, vezir-i azamlık ve diğer idari işleri ehil olmayanlara vermemek, halka sahip çıkmak ve halka devlet hazinesinden yardım etmektir.

Gazâlî'nin siyasetle ilgili önemli bir yaklaşımı da devlet başkanının devlet işlerini iş bölümü ve uzmanlık temelinde yürütmesi ve bu çerçevede vezirlerle diğer makam sahiplerini atamak suretiyle yönetim çalışmalarını yapması noktasında kendini gösterir. Gazâlî, devlet başkanının görevini en iyi ve en doğru şekilde yapmasının yolunun başkan yardımcısı veya vezir-i azam yahut başbakan ve bilginlerle birlikte çalışmasından geçtiği kanaatindedir. Devlette kurumsallaşma, uzmanlaşma ve dolayısıyla işlerin sağlıklı ve yolunda gitmesi için başkan bu şekilde görevlendirme ve atamalar yapar. Görevleri onlar arasında paylaşır. Sürekli bilginlere danışır, onların öğütlerini dinler ve dikkate alır.

Yönetimde adalet şartına bağlı olarak liyakat ve ehliyet prensibi, Gazâlî'nin en çok önem verdiği konular arasındadır. Makamlara liyakat ve ehliyet sahibi kimselerin atanması esas olmalıdır. Aksi halde devlette yönetim kötü olur ve halktan meşruiyet elde etmek zorlaşır veya imkânsız hale gelir.

Gazâlî'ye göre devlet, siyaset ve yönetimde akıl ve ilim de çok mühimdir. Devlet başkanının akla ve ilme önem vermesi esastır. İmam veya başkan ve diğer yöneticiler devlet işlerinde akla dayanır, akıllarıyla hareket ederlerse, doğru hareket eder, adaleti ve dolayısıyla devleti ve toplumu ayakta tutmayı başarırlar. Adalet ancak sağlam bir akılla sağlanabilir. Gazâlî, devlette, siyaset ve yönetimde aklın yanında, akla dayanan, akıldan doğan, kaynağı ve esası akıl olan ilme büyük bir önem atfeder. İlmi, akıl ile birlikte değerlendirir. Bundan dolayı da devlet başkanının ve yöneticilerin ilimle hareket etmeleri gerektiğini savunur.

Gazâlî'nin gerek *İhyâ* eserinde bilgiye, dinî bilgiye ve ilimlere inanç, toplum ve siyaset boyutları bakımından bakması, gerekse doğrudan siyasetle ilgili eserlerinde siyaset ve devletin toplumla etkileşimini din, fıkıh, fakih, ulema, akıl ve ilim temelinde ele alması, onun siyaset görüşünde siyaset, din ve bilgi sosyolojilerinin bugün inceleme konuları içinde önemli olan hususların yer aldığını göstermesi bakımından çok önemlidir. Dolayısıyla söz konusu bilimsel alanlarda Gazâlî'nin siyaset, bilgi ve din yaklaşımlarının bir bütünlük içinde araştırılıp incelenmesi de bu bilimlere kayda değer katkılar getirecektir.

Sonuç olarak Gazâlî'nin siyaset, devlet ve kamu yönetimine ilişkin görüşle-

rinde dile getirdiği hususlar, birey ve toplum için çok önemlidir. Bunlar ayrıca birçok yönüyle güncelliğini korumaktadır. Gazâlî, yaptığı siyaset analizleri ve yöneticilere tavsiyeleriyle günümüz siyaseti ve siyaset insanlarına yön vermektedir. Çağını aşan bir bilgin olarak Gazâlî, kendisinden yaklaşık 8-9 asır sonrasında dahi siyaset ve yönetime müteallik birçok konuda görüşlerinin geçerliliğini sürdürmektedir. Bu bağlamda adalet, yönetimde liyakat ve ehliyet, halk için devlet ve yönetim, kayırmacılığın reddi, dürüstlük, ademimerkeziyetçilik, devlet başkanının yasalarla sınırlandırılması, yönetimde uzmanlaşma gibi hususlar, günümüzde siyaset bilimi araştırmalarında ana başlıklardır.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Adams, James Luther - Mikelson, Thomas. "“Legitimation”". *The Encyclopedia of Religion*. ed. Mircea Eliade. 8/499-509. New York: Macmillan Publishing Company, 1987.
- Ağırman, Ferhat. *Gazzalî'nin Teorik ve Pratik Siyaset Anlayışı*. Pamukkale Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Arendt, Hannah. *İnsanlık Durumu*. çev. Bahadır Sina. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Aristoteles. *Politika*. çev. Mete Tunçay. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 3. Basım, 1990.
- Arslan, Esmâ. *Gazzalî'nin Devlet ve Yönetim Anlayışının Günümüz Yönetim Süreçlerine Yansımaları*. Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Aydın, Mustafa. *Siyasetin Sosyolojisi*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2002.
- Berger, Peter L. *The Sacred Canopy*. Garden City: Doubleday, 1967.
- Berger, Peter L. - Luckmann, Thomas. *The Social Construction of Reality*. Great Britain: Allen Lane The Penguin Press, 1967.
- Bigdelou, İman Mehri vd. "Policy from the Perspective of Imam Mohammad Ghazali". *International Journal of Humanities and Cultural Studies* Special May (2016), 2497-2507.
- Çağrı, Mustafa. "Gazzâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/489-505. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Çubukçu, İbrahim Ağâh. "Gazzâlî ve Siyaset". *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1962), 121-130.
- Dalay, İsmail. *Yönetim ve Organizasyon-İlkeler Teoriler ve Stratejiler*. Adapazarı: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2001.
- Darling, Linda. "Do Justice, Do Justice, for That is Paradise, Middle Eastern Advice for Indian Muslim Rulers". *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 22 (2002), 3-19.
- Daver, Bülent. *Siyaset Bilimine Giriş*. Ankara: Ankara: Siyasal Kitabevi, 5. Basım, 1993.
- Devalibi, Ma'ruf. *İslam'da Devlet ve İktidar*. çev. Mehmet S. Hatipoğlu. İstanbul: Dergah Yayınları, 1995.
- Duverger, Maurice. *Siyaset Sosyolojisi*. çev. Şirin Tekeli. İstanbul: Varlık Yayınları, ts.
- Efrûğ, Sohrab Ali - İslamî, Saîd. "Berresî-yi Tatbîki-yi Endîşeverzî-yi Siyasî-yi Ğazalî ve Makyavelî". *Faslnâme-i İlmî - Pejûheşî-yi Siyâset-i Moteâliye* 8/31 (1399), 140-156.
- Fârâbî. *Arâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâdıla*. ed. Ali Bû Melham. Beyrut: Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, 1995.
- Fârâbî. *es-Siyâsetu'l-Medeniyye*. ed. Ali Bû Melham. Beyrut: Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, 1995.
- Fârâbî. *Fusûlun Munteze'a*. ed. Fevzi Mitri Neccar. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1971.

- Fârâbî. *İhsâ'u'l-'Ulûm*. ed. Ali Bû Melham. Beyrut: Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, 1996.
- Fârâbî. *Kitâbu'l-Mille*. ed. Muhsin Mehdî. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 2. Basım, 1991.
- Gazâlî, Ebû Hâmid. *Devlet Başkanlarına "Nasihati'l-Mülûk"*. çev. Osman Şekerci. İstanbul: Sinan Yayınevi, 1969.
- Gazâlî, Ebû Hâmid. *el-İktisâd fi'l-'İtikâd*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- Gazâlî, Ebû Hâmid. *el-Munkız mine'd-Dalâl*. Beyrut: Dâru'l-İnsan, 1967.
- Gazâlî, Ebû Hâmid. *el-Müstasfâ min 'İlmi'l-Usûl*. Beyrut, 1324. Beyrut, 1324.
- Gazâlî, Ebû Hâmid. *et-Tibru'l-Mesbûk fi Nasihati'l-Mülûk*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- Gazâlî, Ebû Hâmid. *Fâtihatü'l-'Ulûm*. Mısır: el-Matbaatu'l-Huseyniyetu'l-Misriyye, 1322.
- Gazâlî, Ebû Hâmid. *Fedâihu'l-Bâtiniyye*. Sayda-Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2001.
- Gazâlî, Ebû Hâmid. *Fedâihu'l-Bâtiniyye/el-Mustazhiri (Batniliğın İcyüzü)*. çev. Avni İlhan. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Gazâlî, Ebû Hâmid. *Fedâilu'l-En'âm*. Tunus: Dâru't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1972.
- Gazâlî, Ebû Hâmid. *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005.
- Gazâlî, Ebû Hâmid. *Kimyâ-i Saâdet*. çev. A. Faruk Meyan. 2 Cilt. İstanbul: Bedir Yayınevi, ts.
- Gazâlî, Ebû Hâmid. *Mizânü'l-Amel*. ed. Süleyman Dünya. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1964.
- Genç, Nurullah. *Yönetim ve Organizasyon*. Ankara: Seçkin Yayınları, 2007.
- İdriz, Huriye Hümevra. *İslam Düşüncesinde Nasihatü'l-Mülûk Gelenegi ve Gazâlî'nin Nasihatü'l-Mülûk'u*. Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Itkowitz, Norman. *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmî Gelenek*. çev. İsmet Özel. İstanbul: Şule Yayınları, 1997.
- İbn Cemâ'a, Bedreddin. *Tahrîru'l-Ahkâm fi Tedbiri Ehli'l-İslâm*. ed. Fuad Abdu'l-Mun'im Ahmed. Katar: Riâsetu'l-Mehâkimi's-Şer'iyye ve's-Şuûni'd-Dîniyye, 1985.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. ed. Derviş el-Cüveydî. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1996.
- İbn Miskeveyh. *Tehzîbü'l-Ahlâk ve Tathîrü'l-A'râk*. Kahire: Matbaatü'l-Asriyye, 1977.
- Karakaş, Nurullah. *Gazâlî'de Din ve Devlet İlişkisi*. Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Korkmaz, Fahrettin. *Gazâlî'de Devlet*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Korkmaz, Fahrettin. *Gazâlî'de Devlet Felsefesi*. Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1991.
- Laoust, Henri. *Gazzâlî'nin Siyaset Anlayışı*. çev. Rıza Katı. İstanbul: Pınar Yayınları, 2016.
- Mücahid, Huriye Tevfik. *Fârâbî'den Abduh'a Siyasî Düşünce*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: İz Yayınları, 1995.
- Okumuş, Ejder. "Bir Yeniden Diriliş Projesi Olarak İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn". *Diyanet İlmî Dergi* 46/4 (2011), 63-94.
- Okumuş, Ejder. *Dinin Meşrulaştırma Gücü*. İstanbul: Ark Kitapları Yayınevi, 2005.
- Okumuş, Ejder. *İslam Siyaset ve Yönetim Düşüncesi Üzerine Yayınlanmamış Ders Notları*. Ankara: Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, 2021.
- Orman, Sabri. *Gazâlî*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
- Orman, Sabri. *Gazâlî'nin İktisat Felsefesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2002.
- Ortaylı, İlber. *Türkiye İdare Tarihine Giriş*. Ankara: Turhan Kitabevi, 1996.
- Özkan, İslam. *Gazzâlî'de Siyaset Felsefesi*. Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Öztaş, Nail. *Yönetim: Örgüt ve Yönetim Kuramları*. Ankara: Otorite Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Perry, John R. "Justice for the Underprivileged: the Ombudsman Tradition of Iran". *Journal of Near Eastern Studies* 37/3 (1978), 203-215.
- Rosenthal, Erwin I.J. *Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi*. çev. Ali Çaksu. İstanbul: İz Yayınları, 1996.
- Ruby, Christian. *Siyaset Felsefesine Giriş*. çev. A. Ufuk Kılıç. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Runciman, Walter Garrison. *Toplumsal Bilim ve Siyaset Kuramı*. çev. Erol Mutlu. Ankara: Teori Yayınları, 1986.
- Şeker, Kenan. *Gazâlî'de Siyaset Düşüncesi*. Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Şenol, Muhammet İkbâl. *İslam Siyaset Felsefesinde Riyaset-İmamet Düşüncesi (Fârâbî-Gazâlî)*. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Tarsusi, Necmüddin İbrahim b. Ali et-. *Tuhfetü't-Turk Fimâ Yecibu en Yu'mel fi'l-Mülk*. ed.

- Rıdvan es-Seyyid. Beyrut: Dâru't-Talîa, 1992.
- Togan, Zeki Velidi. *Tarihte Usul*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 4. Basım, 1985.
- Weber, Max. *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*. çev. Özer Ozankaya. Ankara: İmge Yayınları, 1995.